

Опит за идентификация на погребания в гроб № 72 от богородичния манастир в местността „Френкхисар“ на средновековната столица Търновград

Хитко Вачев

Регионален исторически музей – Велико Търново, ул. „Никола Пиколо“ № 6, Велико Търново 5000; h.vachev@mail.bg

About the Identification of the Person Buried in Tomb N 72 in the Holy Virgin Mary Monastery in Frenk-Hissar Neighbourhood of the Mediaeval Capital City of Tarnovgrad

Hitko Vachev

Regional History Museum – Veliko Tarnovo, 6 Nikola Pico Str., 5000 Veliko Tarnovo, Bulgaria; h.vachev@mail.bg

ABSTRACT

Remains of a church dated back to the Second Bulgarian Kingdom (13th–14th century) were unearthed in 2014 in Frenk-Hissar neighbourhood, situated to the east of the Tsarevets Hill in present-day town of Veliko Tarnovo, during rescue archaeological excavations.

The church consisted of an altar, *naos*, *narthex*, *exonarthex* situated to the west, a gallery situated to the north, a chapel to the east and a room abutting the southern wall. The plan of the building and the unearthed artifacts allow to suggest that it was a monastery church. The hypothesis is that it is part of the monastery assemblage of the Assumption of the Holy Virgin Mary mentioned by written sources.

A tomb dated back to the late 14th century was discovered to the north of the church. The person buried there was placed in a semi-seated position. It is known that in the Orthodox world such tombs were built for senior clerics. This provides grounds to suggest that the buried person was a member of the senior clergy in the late 14th century.

Key words: Middle Ages, Christian monastery, Christian necropolis

При спасителни археологически проучвания проведени през 2014 г. в местността „Френкхисар“, намираща се източно от хълма Царевец във Велико Търново са разкрити архитектурните останки на църква от епохата на Второто българско царство (Вачев, Петракиев 2015, 653-656). По план тя се състои от олтар, наос, притвор, екзонартекс от запад, галерия от север, която на изток завършва с параклис и долепено към южната стена помещение. Установените общи размери на постройката са дължина 19,7 м (при хипотетична възстановка на апсидата) и ширина около 14,5 м. От олтарния тракт е запазена северната част на източната стена, която има дължина 1,10 м, както и част от северната страница с дължина – 0,62 м на предполагаемата тристенната апсида.

Наосът е еднопространствен, без членения и има вътрешни размери: дължина – 6,30 и ширина – 4,40 м. Северната му стена е запазена на ниво субструкция, докато южната има височина на суперструкцията 0,38 м. Върху вътрешната част на южната и западната стени са запазени фрагментарно стенописни останки от цокълния фриз. Незначителни останки от зография се

констатирант и върху северната стена. Подът на наоса е бил покрит с керамични тухли с размери 0,32 x 0,32 x 0,03 и 0,32 x 0,16 x 0,03 м положени върху хоросанова замазка с дебелина 0,05 м. На дълбочина 0,23 м от регистрираното подово ниво е установено наличието на по-ранен под. Той също е бил настлан с тухли върху хоросанова подложка.

Притворът е конструктивно свързан с наоса и има размери: дължина на северната стена – 5,20 м, дължина на южната стена – 5,40 м и ширина – 4,35 м. Стените му на ниво суперструкция са с различна степен на запазеност: южна – 0,20 – 0,67 м, западна – 0,67 – 0,72 м, северна – 0,10 – 0,56 м. Притворът и наосът се съобщават посредством вход с ширина 0,99 м. Върху южната и северната му страници са запазени следи от стенописна украса. В централната част на западната стена е оформен вход с ширина 0,92 м. Върху страниците му има останки от стенописни цокълни фризове изпълнени по различно време. Към западната, северната, южната и северната част на източната стена на притвора са долепени на fuga бордюри с ширина 0,60 м и височина 0,65 м. Техните хоризонтални и вертикални лица са покрити със стенописна украса. На северната стена на притвора, от северозападния ъгъл в източна посока е оформен аркосой с дълбочина 0,11 м и дължина 2,37 м. Впоследствие той е зазидан при изграждането на споменатите бордюри в притвора. Субструкцията на стените на наоса и притвора имат дебелина 1,20 м, а суперструкцията – 1 м.

Екзонартексът има дължина 2,70 м и ширина 8,70 м. Върху вътрешното лице на западната му стена има частично запазени останки от стенописната украса. Височината на запазената суперструкция е 0,20 – 0,54 м. Субструкцията му има дебелина 0,80 м.

Северната галерия се простира по цялата дължина на постройката и има ширина 2,10 м. Съдейки по запазените архитектурни останки в северозападния ъгъл, дебелината на стените е 0,80 м за субструкцията и 0,62 м за суперструкцията. Вероятно в източния си край галерията е завършвала с параклис, за което съдя по запазената част от дъговидната извивка на апсидата на ниво субструкция.

Южно от обема на църквата е била изградена постройка, долепена на fuga към стената. На този етап на проучване е трудно да се каже какво е нейното предназначение, като размерите ѝ са: широчина – 2 м и дължина – 8,50 м.

Подовите на галерията, екзонартекса и южното помещение са били настлани с керамични тухли с размери 0,32 x 0,32 x 0,03 м. В западната част на галерията е разкрит зид, който е успореден на северните стени на църквата и галерията. Той е частично запазен и има размери: дължина – 4,20 м, дебелина – 0,70 м, а височината в отделни участъци е 0,08 – 0,14 м. Фундаментът му лежи на дълбочина 0,06 м под нивото на тухлената настилка. По северната, западната и южната му страници има останки от стенописна украса. В западната част на галерията, в пространството между разкрития зид и северната стена на църквата е разкрит зид с размери 1,20 x 1,70 м. Той има конструктивна връзка със северната стена на притвора, а върху северното му лице се констатирант останки от стенописна украса.

Субструкцията на храма е изградена от ломени камъни обилно залети с хоросан. Като сполции са употребени части от две антични колони. Суперструкцията е оформена посредством редова зидария, изпълнена от дялани варовикови блокове с размери 0,42 x 0,20 x 0,18 м, а емплектонът е от необработени средно и дребно форматни камъни обилно залети с хоросан. В градежа на сградата са използвани тухли, вероятно оформящи редуващи се пояси. Размерите на използваните тухли са 0,28 x 0,14 x 0,04 м. За украса на фасадите са използвани керамопластични елементи в две разновидности – панички и четирилистници. От своя страна, в зависимост от цвета на използваните глечи, се установяват други две разновидности на декоративните панички. Едните са покрити с тъмнозелена, а другите със светлозелена глеч. За изпълнение на сводовите конструкции на същинската църква е използван бигор. Съдейки по откритите материали екзонартексът и галерията са били засводени с тухлени сводове.

Във вътрешното пространство на храма са проучени 22 гроба. Те са ситуирани в наоса, притвора и екзонартекса. Погребенията са извършени в съответствие с християнските погребални практики, отклонения от тях не са установени.

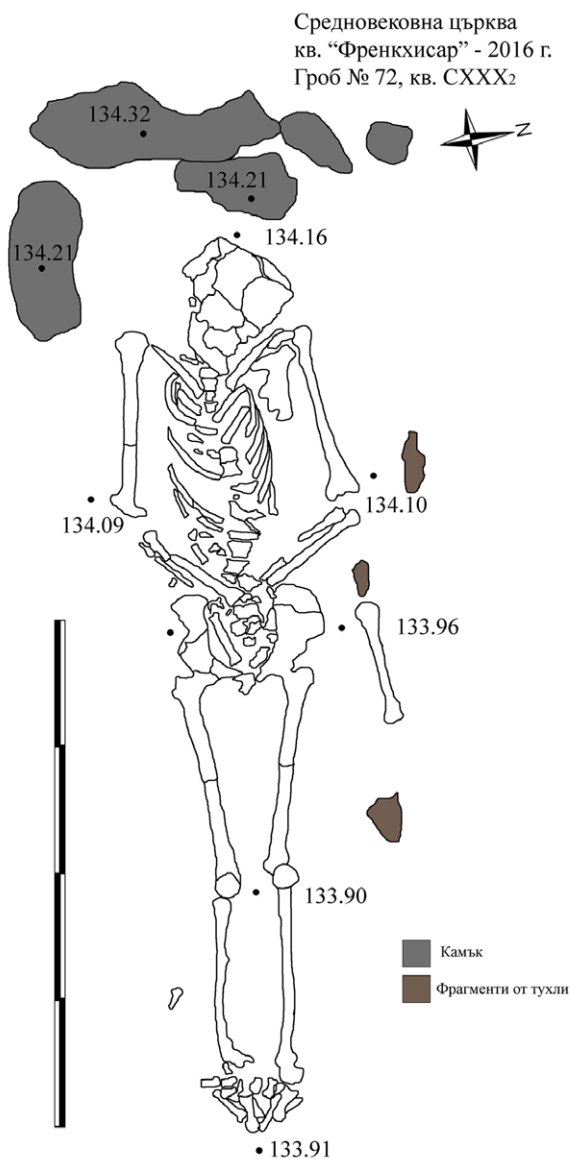

Обр. 1. Гроб № 72 – поглед от юг
Fig. 1. Burial № 72 – view from the south

В югоизточния ъгъл на притвора е разкрита тухлена гробница. Тя е вкопана в терена на дълбочина 1,04 м, и е ориентирана с посока запад-изток. Източната, северната и западната и стени са изградени от тухли споени с хоросан. За южна стена е използвана субструкцията на притвора. Подът ѝ е постлан с керамични плочи с размери 0,25 x 0,25 x 0,03 м. В гробното съоръжение е погребан женски индивид, съдейки по откритите материали: масивен златен пръстен с аметист, два масивни златни наушника, сребърно позлатено копче. Върху гръдния кош и под главата е установено наличието на текстилни останки изпълнени от златосърмен текстил. Съдейки по констатираната в гробното съоръжение ситуация, тухлената гробница е била двукамерна. Двете камери са били разположени една над друга. При иманярска интервенция е унищожена горната камера и целостта на погребания в нея индивид. В гроб № 8 са разкрити скелетните останки на индивид от мъжки пол. До дясното му ухо е открита масивна златна обеща. Под главата на погребания в гроб № 9 индивид от мъжки пол е поставена тухла с надпис. Върху нея са изписани 1 – 4 стих от Евангелието на Йоан (Попконстантинов, Вачев 2016, 417-420). Установено е, че такъв тип паметници обикновено се поставят под главата на погребани висши духовници. В подкрепа на това виждане се явява оформеният в непосредствена близост до гроба аркосой. В гроб № 13 е погребан индивид от мъжки пол. Върху гръдния му кош и при двете лакътни кости е установено наличието на 38 позлатени сферични копчета. Върху гърдите са локализирани останки от златосърмен текстил. Погребенията в тези гробове са извършени в периода XIII – XIV в.

Откритите материали в няколко други гроба, разположени също в притвора, дават основание да считам, че погребенията в тях са извършени в хронологическите граници на XV – XVII в.

На този етап на проучване могат да бъдат изказани следните предварителни виждания по отношение строителната история на паметника (Вачев, Петракиев 2016, 421-427). Разкритият християнски храм е функционирал през столичния и следстоличния период на Търновград (XIII – XVII в.). Първоначално, в началото на XIII в. е била издигната църква състояща се от олтар, наос и притвор. Около средата на XIII в. по неизвестни засега причини църквата е била разрушена. Изградена е отново през втората четвърт на XIV в. При това изграждане към възстановените олтар, наос и притвор са пристроени галерия от север завършваща с параклис в

Обр. 2. Гроб № 72 – ситуация

Fig. 2. Burial № 72

е със злак и обилно се напоява от изтичащи се води, водната ѝ хубост наслаждава очите, преди да наслади вкуса. Тя е обрасла с всякакви плодовити дървета и е пълна с различни цветя, а над нея се нахожда гъста и пространна гора. В тази местност беше храмът на приснодевата Христова майка и Богородица. Ежегодно в нея се събираше народът от целия град заедно с жените и децата. По обичая празнуването траеше осем дни. (Динсков, Куев, Петканова 1978, 432).

Анализът на сведението показва, че става дума за големия църковен празник Успение Богородично, който се празнува на 15 август и според църковния календар се отбелязва в продължение на осем дни. Това е категорично указание, че църковният храм е посветен на Успение Богородично. В споменатия писмен източник не става дума за манастир, но косвен извод за наличието му може да се направи на база сведението, че църквата е извън града, и се посещава масово от столичното население на храмовия ѝ празник.

В частично проучените пространства западно и северно от църквата е установено наличието на некропол. На този етап на проучване са регистрирани две основни фази във функционирането му – през XIII в. и от XV в. насетне. Разкрити са и два гроба, погребенията в

източната си част, екзонартекс от запад и помещение от юг. Разкритите архитектурни останки дават основание да се предполага, че по време на този строителен етап екзонартексът и северната галерия са били оформени като открита аркада стъпваща върху пилони. Те са били изградени от редуващи каменни и тухлени пояси. Впоследствие пространствата на аркадата са били зазидани, а вътрешността на помещенията е била изцяло изписана. Фасадните части на църквата и архиволтите над аркадата са били украсени с керамопластични елементи в две разновидности – четирилистници и панички. Храмът е продължил да функционира и през следстоличния период, докога точно обаче, отговор ще дадат бъдещите археологически проучвания.

Изследванията на този етап ми дават основание да считам, че след възстановяването на църквата през втората четвърт на XIV в. тя е изпълнявала функциите на манастирски католикон. Взимайки под внимание топографското разположение на храма, архитектурно-композиционното му решение и открития подемен материал допускам, че проучваният паметник е манастирът за който се споменава в Похвалното слово за патриарх Евтимий писано от Григорий Цамблак. В него се казва: „Край град Търново се простира една местност, отделена от него само на една река. Тя е открита отвсякъде, пълна

които са извършени през XIV в и по-точно към самия край на това столетие. Единият от тях, с пореден № 72, е обект на настоящото съобщение.

Гробът е разположен северно от църквата и отстои на 2,60 м от фасадата на галерията. Ориентацията му е идентична с тази на храма. Вкопан е в терена на дълбочина 0,95 м. От западната страна гробната яма е оградена с камъни с приблизително еднакви размери – 0,22/0,27 x 0,10/0,14 x 0,05/0,07 м. В така оформеният участък от гроба е положен черепът на покойника, който е леко извит към лявото рамо. Погребеният възрастен индивид от мъжки пол има дължина 1,72 м. Тялото е положено по гръб, ръцете са поставени една над друга върху долната част на коремната област, долните крайници са изпънати (обр. 1). Особено в случая с разглеждания гроб идва от положението на скелета, който е в полуседнало положение. Разликата между нивото на гроба в частта, където е положен черепа и тази, върху която лежи тазът на погребения е 0,26 м (обр. 2). За да заеме покойникът споменатото полуседнало положение, гробната яма от средата нататък в западна посока е предварително удълбочена с 0,26 м, като тазът е поставен точно до ръба на вкопаването.

Тук резонно възниква въпросът за причините, поради които гробната яма е оформена по споменатия начин с цел погребеният в нея покойник да е в полуседнало положение. В православния свят изграждането и оформлението на гробни съоръжения с такава форма е свързано с погребването в тях на висши духовни лица. Според ритуалната практика, те трябва да са в седнало или полуседнало положение (Попконстантинов 1992, 270). Тази традиция се свързва с преданията за Петър Александрийски и Йоан Златоуст, според които, след кончината си те са били поставяни на епископския си престол (Чокоев 2013, 159-160). Впоследствие се изпълнява част от ритуали и едва след това архиерейт се полага върху маса. При тези промени, поради неизбежното сковаване на трупа, частично се запазва седналото положение на тялото. При поставянето върху масата това се е компенсирало чрез повдигане на горната част на тялото с помощта на възглавници, а при полагането в гроба – посредством по-голямата му дълбочина в централната част или изграждане на възглавница. При археологически проучвания на средновековни обекти са разкрити няколко гроба, оформени по споменатия начин, в които са погребани лица, принадлежащи към висшия църковен клир. В гроба на чъргубия Мостич има трапецовидна вдлъбнатина, за да може приселият приживе духовен сан сановник да бъде погребан като висше духовно лице (Попконстантинов 1992, 268-274). В диаконикона на храма „Св. Никола“ в Мелник е разкрит гроб, в който към края на XII – началото на XIII в. е погребан епископ (Миланова 1998, 65-67). За да заеме трупът полуседнало положение, главата и торсът са били положени върху подготвен за целта насип. В западната част на гробницата в църквата „Св. Йоан Продром“ в Кърджали, приютила тленните останки на неизвестен по име митрополит е иззидана възглавница от тухли, за да може тялото да заеме полуседнало положение (Овчаров, Коджаманова, Чокоев 1999, 5-16). В гроб № 12 от некропола при църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси през XVII в. е погребан някой от викарийните епископи на Търновската митрополия (Вачев 2008, 170-172). При изсичането на гробното съоръжение в скалата му е придадена такава форма, за да може положеният в него покойник да заеме положение в съответствие с изискванията за погребение на висши църковни дейци.

Писмени сведения от късносредновековната епоха също документират наличието на подобна практика при погребване на духовни лица. В своя пътепис от края на XIV – началото на XV в. Ханс Шилтбергер пише следното за Балканите: *„Когато умре някой свещеник, поставят му всичко, което се полага на свещеник, който ще служи литургия, полагат него в гроба на стол и го покриват с пръст.“* (Шилтбергер 1971, 81).

Представените аналогии по отношение формата на разкритото гробното съоръжение в дворното пространство на Богородичния манастир в местността „Френкхисар“ на средновековната столица Търновград и установеното полуседнало ритуално положение на покойника ми дават основание да предположа, че погребеният индивид принадлежи към висшия клир на българската православна църква от края на XIV век.

Цитирана на литературата:

- Вачев 2008:** Х. Вачев. Арбанаси. Некрополите при църквите „Рождество Христово“ и „Св. архангели Михаил и Гавраил“. Велико Търново, 2008.
- Вачев, Петракиев 2015:** Х. Вачев, Ил. Петракиев. Спасителни археологически проучвания на обект „Средновековна църква“ в квартал „Френкхисар“ на столичния Търновград. – В: Археологически открития и разкопки през 2014. София, 2015, 653-656.
- Вачев, Петракиев 2016:** Х. Вачев, Ил. Петракиев. За манастирите посветени на св. Богородица в Търновград и тяхната локализация (Предварително съобщение). – В: Великите Асеновци. Велико Търново, 2016, 421-427.
- Динев, Куев, Петканова 1978:** П. Динев, К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. София, 1978.
- Миланова 1998:** О. Миланова. Погребение в църквата „Св. Никола“ в Мелник. – Археология, 1998, 1-2, 65-67.
- Овчаров, Коджаманова, Чокоев 1999:** Н. Овчаров, Д. Коджаманова, Ив. Чокоев. Митрополитска гробница в църквата „Св. Йоан Продром“ в Кърджали. – Минало, 1999, 2, 5-16.
- Попконстантинов 1992:** К. Попконстантинов. Въпроси около гроба и надписа на чъргубиля Мостич – В: Плиска-Преслав, 5, 1992, 268-274.
- Попконстантинов, Вачев 2016:** К. Попконстантинов, Х. Вачев. Надпис върху тухла с евангелски текст от средновековния манастир в местността „Френкхисар“ – В. Търново. – В: Великите Асеновци. Велико Търново, 2016, 417-420.
- Чокоев 2013:** Ив. Чокоев. Архиерейски литургични одежди от средновизантийския период. Идентификация на археологически текстил от Кърджали. Велико Търново, 2013.
- Шилтбергер 1971:** Х. Шилтбергер. Пътепис. Редакция, предговор, бележки Вера Мутафчиева. София, 1971.

Ключови думи: Средновековие, християнски манастир, християнски некропол